

Г. В. Анікіна*

СМЕРТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЯК ЮРИДИЧНИЙ ФАКТ

Смерть складає, безсумнівно, найбільш сильно і глибоко хвилюючу суспільство проблему життя. Явище смерті служить, якщо не єдиним, то наймогутнішим джерелом мистецтва і філософії, релігії, історії, протягом віків феномен смерті є незмінно цікавим для багатьох наук: біології, медицини, антропології тощо.

Не є винятком і юриспруденція, адже з феноменом смерті правові норми пов'язують настання ряду правових наслідків, які мають важливе значення не лише для родичів, близьких померлого, а й для всього суспільства, держави.

Смерть для права є одним з найпоширеніших юридичних фактів, який має місце у повсякденному житті, адже, як би ми цього не заперечували, усе в цьому світі має своє завершення, не винятком цьому є людське життя. Смерть настає та не проходить безслідно, окрім туги і скорботи рідних та близьких померлого, дана подія здійснює неабиякий вплив на загальносуспільні відносини. Проте, незважаючи на значимість даного соціально-юридичного факту, вчені-правники не приділяють належної уваги даній життєвій обставині, а тільки поверхнево розглядають смерть людини серед низки інших юридичних фактів, тому дана обставина так і залишається недостатньо дослідженою в юридичній літературі.

До сьогодні залишається нез'ясованим дискусійне питання з приводу юридичної природи смерті фізичної особи як юридичного факту, одні автори розглядають дану обставину як подію, інші як дію¹.

Загальнотеоретичні питання юридичних фактів стали опорою нашого дослідження, їх вивчали у своїх працях: М. Александров, В. Горшенев, С. Братусь, С. Зівс, В. Казимирчук, В. Копейчиков, В. Кудрявцев, С. Кечек'ян, Є. Назаренко, С. Йоффе.

Дослідженню різних аспектів цієї проблематики присвячені ряд монографій, дисертацій, статей, зокрема: О. Красавчикова, З. Іванової, І. Карася, В. Синюкова, В. Тарасової, С. Алексєєва, А. Дудіна, В. Ісакова, М. Матузова.

У вітчизняній правовій науці даній тематиці приділяється не така значна увага як у російській, серед українських вчених, які присвятили свою увагу дослідженню юридичних фактів відомі Б. Сташків та С. Фурса.

Деякі з науковців частково торкалися юридичного факту смерті фізичної особи у своїх дослідженнях, проте єдиним предметом дослідження дана життєва обставина не була.

Метою даної статті є всебічне наукове дослідження питання смерті фізичної особи серед низки інших фактів, які мають юридичне значення, з'ясування його особливостей, місця в системі класифікації. Ставимо перед собою головне завдання дати відповідь на питання: що ж собою являє смерть фізичної особи як юридичний факт і до якої групи фактів, дій чи подій належить дана життєва обставина?

З'ясування цих питань є необхідною передумовою для однозначного тлумачення факту смерті особи при дослідженні тематики юридичних фактів як для цивільного права, так і для загальної теорії юридичних фактів.

Для досягнення поставленої мети, на нашу думку, слід з'ясувати, на які види і за яким критерієм здійснюється класифікація юридичних фактів, звернути увагу на причини, які можуть викликати стан організму — смерть, спробувати зобразити оцінку даного факту стосовно причин, які її викликали.

Перш за все необхідно з'ясувати, що слід розуміти під самим поняттям “юридичний факт” і що собою являють юридичні факти в цивільному праві? Юридичними фактами є життєві явища, що реально існують у певному просторі та часі, несуть в собі інформацію про стан суспільних відносин та входять до предмета правового регулювання.

Головне значення встановлення юридичних фактів полягає у створенні необхідних пов'язуючих ланцюгів між обставинами та подіями повсякденного життя і юридичною нормою².

© Анікіна Г. В., 2008

* аспірант Хмельницького університету управління та права

¹ Синайский В. И. Русское гражданское право (по изданию 1914 г.) — М.: Статут, 2002. — 638 с.

² Виноградов П. Очерки по теории права. — М., 1915. — 156с.

У юридичній літературі існує багато визначень поняття юридичного факту — під ними розуміють факти реальної дійсності, з якими діючі закони та інші правові акти пов'язують виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, тобто цивільних правовідносин³.

Юридичні факти також визначають як обставини, з якими нормативні акти пов'язують які-небудь юридичні наслідки правовідносин: виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин⁴. Про юридичний факт говорять як про реальну життєву обставину, яка в силу норм права тягне за собою настання юридичних наслідків у сфері цивільних правовідносин⁵.

Коріння поняття "юридичний факт" походять з глибини історії юридичної науки. Ще у римському праві розрізняли декілька підстав виникнення правовідносин. Так в інструкціях Гаю, Юстиніана їх чотири: контракт, квазі-контракт, делікт, квазі-делікт. Також стали виділяти п'яту підставу — односторонню угоду. Згадуються також строки, підстави вступу в шлюб, підстави переходу речей за спадкуванням та інші юридичні факти⁶.

У філософському енциклопедичному словнику термін "факт" (від лат. *Factum* — здійснене, доконаний) — синонім поняття істина, подія, результат; щось реальне на протилежність вигаданому; конкретне, одиничне на протилежність від абстрактного та загального⁷. Зустрічається і таке тлумачення поняття факту, коли йде отождоження цього поняття з явищем⁸.

Матеріально-ідеальний характер юридичних фактів витікає з філософського розуміння фактів. Філософ Садовський відмічає, що фактом називається фрагмент дійсності⁹.

Отож, під юридичними фактами розуміють конкретні життєві обставини, з якими закон пов'язує настання визначених правових наслідків — виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичний факт є тим важелем, який приводить юридичну норму в дію і веде за собою настання юридичних наслідків. Юридичні факти є різновидом соціальних фактів, кожен з яких — не випадкове ізольоване явище, а результат життєдіяльності соціуму, закріплений конкретно правовою нормою. Беззмістовні з соціальної точки зору правових норм події і дії не можуть мати юридичного значення. Тож властивість бути чи не бути юридичними фактами життєвим обставинам надається нормами права. Невірна оцінка фактів призводить до того, що одним обставинам не надається належного правового значення, а іншим приписують невластиві їм якості. Це і є основною проблемою юридичної практики, яка потребує негайного усунення.

На думку В. І. Синайського, "Юридичний факт є поняттям чисто юридичним. Сама по собі ніяка обставина не може викликати юридичних наслідків, якщо за такою обставиною право не признає властивості здійснювати ці наслідки"¹⁰.

Щодо класифікації юридичних фактів, аналізуючи праці вчених, можна стверджувати, що однією з традиційних ознак класифікації юридичних фактів є "вольовий" критерій, відповідно до якого всі юридичні факти поділяються на дії та події.

На думку О. О. Красавчикова, заснована на вольовому критерії класифікація юридичних фактів є головною класифікацією, яка враховує характерні риси кожного окремого юридичного факту¹¹.

Е. В. Васьковський класифікує юридичні факти вже при визначенні самого поняття юридичних фактів, під якими науковець розуміє обставини, що породжують переміни в правах, які можуть бути вироблені волею зацікавлених осіб або відбуватись незалежно від волі. У визначенні юридичних фактів він розмежовує їх за ознакою відношення до людської волі¹².

³ Гражданское право. В 2 т. Учебник. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: БЕК, 1998. — Т. I. — С. 324.

⁴ Гражданское право / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М.: ПБОЮЛ Л. В. Рожников, 2001. — Т. 1. — С. 91.

⁵ Рожкова М. Юридические факты о гражданском праве // Хозяйственное право. — 2006. — № 7. — С.

⁶ Общая теория государства и права: Академический курс: В 2 т. — М., 1998. — Т. 2. Теория права. — С. 282.

⁷ Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — С. 712.

⁸ Панцхава И. Д. Диалектический материализм. — М., 1958. — С. 245.

⁹ Садовский Г. И. Диалектика мысли. Логика понятия как отражение сущности развития. — Мн.: Вышэйшая школа, 1982. — С. 199-206.

¹⁰ Синайский В. И. Русское гражданское право (по изданию 1914 г.) — М.: Статут, 2002. — 638 с.

¹¹ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М., 1958. — 182 с.

¹² Васьковський Е. В. Учебник гражданского права. — М.: Статут, 2003. — 382 с.

Таким чином воляова ознака дозволила поділити юридичні факти на дві великі групи: юридичні дії та юридичні події.

Дії є волюовою поведінкою людей, зовнішнім вираженням волі, свідомості громадян і юридичних осіб.

Залежно від погоджувальності з вимогами законодавства юридичні факти-дії поділяються на правомірні і неправомірні. В науковій літературі правомірні дії поділяються: за суб'єктом (дії громадян, організацій, держави); за юридичною спрямованістю (юридичні акти, юридичні вчинки, результати дій); за галузеву приналежністю (матеріально-правові, процесуальні); за способом вираження (особисто, через представника); за способом закріплення (мовчання, жест, документ) та ін.

Події — обставини, перебіг яких не залежить від волі людини. Явища реальної дійсності, що відбуваються незалежно від волі особи¹³.

На погляд О. В. Дерипаско, в основі критерію, який дозволяє відрізнити подію від дії, лежить зв'язок або його відсутність між обставинами (чи умовами), при яких виникають, змінюються чи припиняються правовідносини, і законом. У випадку, якщо такий зв'язок присутній, — мова йде про юридичний факт-дію, якщо ж відсутній — йдеться про подію¹⁴.

Здавалося б, нічого складного в класифікації юридичних фактів немає. Але досліджуючи такий юридичний факт як смерть фізичної особи, зауважуємо, що при визначенні місця даної життєвої обставини в системі юридичних фактів виникають певні труднощі.

У юридичній літературі факт смерті фізичної особи, як правило, характеризують так:

— якщо смерть природна і наступила в результаті патологічних закономірних змін в організмі, її класифікують як юридичний факт-подію;

— якщо причиною смерті стала людська діяльність (вбивство, самогубство), тоді смерть іменують юридичним фактом-дією. І вже в залежності від погоджувальності чи непогоджувальності з вимогами законодавства науковці відносять смерть до правомірних чи неправомірних дій. Наприклад, смерть, що настала в результаті здійсненої протиправної дії, класифікують як неправомірну юридичну дію, а вбивство при необхідній обороні вже виступатиме правомірною дією¹⁵.

Смерть може наступити і в результаті самогубства — здійснення цілеспрямованих дій, що мають на меті відмову від повноваження жити. Виникає питання: до якої групи правомірних чи неправомірних дій відносити самогубство? Історія свідчить про те, що бажання людини піти з життя в усі часи засуджувалось з погляду суспільства, релігії та моралі. Проте, аналізуючи законодавство, можемо з впевненістю стверджувати, що воно не встановлює заборони на самогубство. Отже, дана дія хоч і суперечить моральним засадам суспільства, та відповідно до норм права є правомірною. Така ж проблема виникає і при спробі класифікувати вбивство, скоєне у стані афекту. Співставляючи наведені вище визначення юридичних фактів-дій та подій, неможливо не помітити, що головною ознакою, яка відрізняє юридичну дію від юридичної події, є ознака обумовленості, (необумовленості) даного явища волюовою діяльністю людини. Саме у відповідності до наявності чи відсутності свідомої волюової діяльності людини смерть відносять до дій або подій. Отже, вияв волі повинен бути актом свідомим. А якщо розглянути вбивство здійснене в стані афекту дана дія не характеризується свідомою людською діяльністю, а є актом імпульсивним, несвідомим, знову ж таки виникає питання: до якої групи юридичних фактів-дій чи подій належить таке вбивство?

Що стосується відсутності чи наявності вияву волі, то, на думку Л. І. Петражицького, людина часто здійснює дії (у тому числі пов'язані зі спричиненням смерті), викликані безпосередньо емоціями (емоційні, імпульсивні дії), і тільки в певних випадках в її діях присутня воля¹⁶.

¹³ *Исаков В. Б.* Юридические факты в Российском праве. — М.: Юридический Дом "Юстицинформ", 1998. — С. 20.

¹⁴ *Дерипаско А. В.* Жизнь человека как фундаментальная. естественно- правовая ценность автореф: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Владимир, 2004. — 181 с.

¹⁵ *Лалшин В. Е.* Смерть как правовое явление: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Владимир, 2005. — 178 с.

¹⁶ *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб., 1907. — 758 с.

На нашу думку, перш ніж відносити юридичний факт — смерть людини до дій чи подій, слід дати відповідь на питання — що саме ми класифікуємо? Саме явище — смерть чи дії, які викликали даний стан організму? Якщо смерть — під цим явищем розуміють незворотне припинення життєдіяльності організму, тоді чи можемо ми говорити про його правомірність чи неправомірність. На нашу думку, є неправильним ототожнення, яке зустрічається в юридичній літературі причини, яка викликала стан організму — смерть і самого явища смерті людини.

Ми цілком погоджуємось з думкою О. О. Красавчикова, котрий, розглядаючи природу юридичних фактів, говорить про необхідність розмежування двох моментів: причини і наслідку. Тому вважаємо, розглядаючи смерть фізичної особи як юридичний факт, слід розмежовувати:

- 1) з одного боку — причину, що породила дане явище;
- 2) з іншого — саме явище.

Як вже було сказано, смерть особи може наступити в результаті:

- 1) патологічних закономірних змін в організмі (природна смерть);
- 2) дій інших осіб (вбивство);
- 3) дій самого померлого (самогубство).

Всі перелічені причини породжують один і той самий наслідок — смерть — закономірний процес згасання життєвих функцій в організмі людини. Що ж стосується причин, то вони є різними:

- в першому випадку — прояв сил природи в середині організму людини;
- в другому і третьому випадку — вольова діяльність людей.

І вже цю вольову діяльність людини у відповідності до приписів законодавства можна відносити до правомірних чи неправомірних дій.

О. О. Красавчиков говорить про те, що якщо прослідкувати, яким чином зв'язок причини і наслідку у вказаному випадку відображений в праві, неможливо не помітити наступне — дія особи, яка позбавила життя другу людину, може сама по собі в різних випадках бути як юридично значимою, так і байдужою з погляду норм права. А причини, які спричинили стан організму — смерть, можна поділити на:

- а) такі, що мають юридичне значення (наприклад, навмисне вбивство);
- б) юридично байдужі по відношенню до норм права (наприклад, вбивство при необхідній обороні)¹⁷.

Тому, розглядаючи смерть фізичної особи як юридичний факт, необхідно розглядати саму смерть окремо від причин, які її викликали, а причини уже можна поділяти на правомірні чи неправомірні.

Повертаючись до розгляду юридичних фактів-подій зауважимо, що деякі з них в своєму зародженні можуть залежати від волі і свідомості людини, а деякі ні, тому факти-події прийнято поділяти на дві підгрупи: абсолютні і відносні.

Під *абсолютними* подіями розуміють явища, виникнення і розвиток яких не залежить від волі людини.

Під *відносними* юридичними фактами розуміють обставини, причиною виникнення яких є вольова діяльність людини, яка впливає на подальший розвиток даного явища тільки до певного моменту, після якого воно розвивається і настає незалежно, самостійно і на своєму заключному етапі не залежить від причин, які його породили¹⁸.

Відповідно до цього поділу в науковій літературі з'явилась думка про те, що смерть людини є юридичним фактом-подією, в деяких випадках вона виступає абсолютною подією, а в деяких відносною.

Настання смерті особи внаслідок впливу певних чинників — природного чи людського, науковці відносять до відносних подій, тобто таких, причиною виникнення яких є вольова діяльність людини, але впливає ця діяльність на розвиток даного явища тільки до певного моменту, після чого смерть вже настає незалежно від причин, що її спричинили.

Природну смерть — таку що настала в результаті патологічних закономірних змін в організмі, відносять до абсолютних подій, виникнення і розвиток яких залежить від

¹⁷ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. — М., 1958. — 182 с.

волі і свідомості людини. Проте ми вважаємо, що не можна повністю погодитись з даним твердженням, адже навіть природна смерть настає в різних людей у різні терміни. Так само, як і народження, смерть є подією триваючою у часі (процесом) і тому залежить від багатьох чинників (зловживання алкоголем, нервові перенапруження, погане харчування тощо). У юридичній літературі народження також вважають абсолютною юридичною подією, тоді виходить, що даний факт також не обумовлений вольовою діяльністю людини і не залежить від волі осіб? Тому виникає сумнів щодо тієї думки, що смерть ніяким чином не пов'язана з волею людини.

У всякому випадку, ми погоджуємось з думкою і можемо констатувати, що смерть є юридичною подією — в деяких випадках абсолютною, а в деяких відносною¹⁸.

Таким чином, на підставі викладеного підсумовуємо, що смерть людини є важливою подією, яка має місце в житті суспільства і здійснює неабиякий вплив на суспільні відносини. Особливе значення дана життєва подія має для права, яким смерть розглядається як юридичний факт, з яким норми права пов'язують настання ряду правових наслідків.

Проаналізувавши класифікацію юридичних фактів та розглянувши думки різних авторів відносно юридичного факту смерті особи у цивільному праві, ми зрозуміли, що в юридичній літературі не існує єдиної думки щодо того, що собою являє смерть людини як юридичний факт? І це неоднозначне тлумачення є проблемою для юридичної науки. На нашу думку, переоцінка позиції стосовно юридичного факту смерті фізичної особи на сьогодні є необхідною. Розглянувши дане явище крізь призму досліджень вчених, які розглядали дане явище серед інших юридичних фактів, ми з повагою ставлячись до обґрунтувань, висновків та переконань вчених-юристів, які зробили власний висновок про те, що смерть людини є все-таки юридичним фактом-подією. А вже в залежності від того, чи була причиною смерті людська діяльність, дана життєва обставина може виступати як абсолютним, так і відносним юридичним фактом.

Якщо смерть настала в результаті вольової поведінки людей, внаслідок певних дій, то ці дії слід розглядати окремо від самого факту смерті і давати оцінку правомірності чи неправомірності з погляду норм права слід діям, які викликали стан організму — смерть, а не самому явищу.

Вважаємо, якщо причиною смерті стала людська діяльність (вбивство, самогубство), такий юридичний факт є відносною подією, оскільки вольова діяльність хоч і є причиною смерті, але після цього смерть розвивається і настає вже незалежно, самостійно і в своєму завершенні не залежить від будь-якої волі.

Якщо ж смерть настала в результаті природного згасання життєвих функцій то у цьому випадку смерть виступає як абсолютна подія.

На нашу думку, смерть природну — таку, що настала в результаті патологічних закономірних змін в організмі, хоч і відносять до абсолютних подій, та ми вважаємо, що не можна з впевненістю говорити про те, що природна смерть ніяким чином не залежить від людської волі і діяльності. Якщо розглядати завершальний етап людського існування з погляду медицини, ми зрозуміємо, що смерть є подією продовжуючою у часі (процесом) і залежить від багатьох обставин, тому стверджувати, що її виникнення і розвиток ніяким чином не залежить від діяльності і волі людини не можна.

Сподіваємось, одержані результати дослідження будуть основою для майбутніх досліджень явища смерті фізичної особи як юридичного факту для цивільного права та для загальної теорії юридичних фактів.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 4 від 21 листопада 2008 року)*

¹⁸ Коркунов Н. Лекции по общей теории права. — 9-е изд. — СПб., 1909. — 356 с.

¹⁹ Старовойтова О. Э. Правовые проблемы танатологии (историко-теоретический аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — СПб., 2001. — 18 с.